BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील वित्तीय तुटीचा प्रभाव आणि सरकारी खर्चाचे सखोल विश्लेषण

डॉ. शुभम नामदेव आंबेकर

संशोधक

शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती.

प्रस्तावना

विकसनशील अर्थव्यवस्थेच्या शाश्वत वाढीसाठी आणि स्थैर्यासाठी सरकारी खर्चाचे स्वरूप आणि वित्तीय तुटीचे (Fiscal Deficit) व्यवस्थापन हे अत्यंत कळीचे मुद्दे दिसून येतात. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार केल्यास, वित्तीय तूट आणि तिचा देशाच्या सर्वांगीण विकासावरील परिणाम हा प्रदीर्घ काळापासून धोरणात्मक चर्चेचा आणि संशोधनाचा म्हणून समोर आला आहे. जेव्हा सरकारचा एका आर्थिक वर्षातील एकूण खर्च त्याच्या एकूण महसुलापेक्षा (कर्जे आणि देणी वगळून) जास्त असतो, तेव्हा निर्माण होणाऱ्या स्थितीला 'वित्तीय तूट' असे म्हटले जाते. ही तूट भरून काढण्यासाठी सरकारला देशांतर्गत बाजारातून (बँका आणि वित्तीय संस्था) किंवा परकीय संस्थांकडून कर्ज घ्यावे लागते, ज्याचा थेट परिणाम देशातील व्याजदर, चलनवाढ (महागाई) आणि खासगी गुंतवणुकीवर होताना दिसतो.

आर्थिक सिद्धांतांच्या दृष्टिकोनातून, वित्तीय तुटीकडे पाहण्याचे प्रामुख्याने दोन मोठे प्रवाह आहेत: केनेशियन आणि निओ-क्लासिकल (Neoclassical). जॉन मेनार्ड केन्स यांच्या सिद्धांतानुसार, आर्थिक मंदीच्या काळात किंवा जेव्हा अर्थव्यवस्थेत मागणीची कमतरता असते, तेव्हा सरकारने तूट वाढवून सार्वजनिक खर्च केल्यास, एकूण मागणी (Aggregate Demand) वाढते आणि अर्थव्यवस्थेला गती मिळते. केनेशियन सिद्धांतानुसार, सरकारी खर्च हा अर्थव्यवस्थेतील मंदी दूर करण्यासाठी एक आवश्यक 'स्टिम्युलस' (Stimulus) म्हणून काम करतो.

याउलट, विचार केल्यास आपल्याला आढळते कि, निओ-क्लासिकल सिद्धांताचा असा युक्तिवाद आहे की, सरकारी खर्चामुळे अर्थव्यवस्थेतील मर्यादित संसाधने शोषली जातात. जेव्हा सरकार मोठ्या प्रमाणावर बाजारातून कर्ज घेते, तेव्हा बँकांकडील कर्ज देण्यायोग्य निधी कमी होतो आणि व्याजदर वाढताना दिसतात. यामुळे खासगी क्षेत्राला गुंतवणुकीसाठी महागड्या दराने कर्ज घ्यावे लागते, परिणामी खासगी गुंतवणुकीला बाजारातून बाहेर ढकलले जाते (ज्याला 'Crowding Out' असे म्हणतात) आणि शेवटी महागाई वाढते.

भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी या दोन्ही सिद्धांतांचा सुवर्णमध्य साधणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारताची अर्थव्यवस्था विकसित देशांपेक्षा वेगळी आहे, कारण येथे कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असलेली मोठी लोकसंख्या, भांडवलाची कमतरता आणि शिक्षण व आरोग्यासारख्या मूलभूत गरजांवर (Merit Goods) सरकारी हस्तक्षेपाची गरज यांसारख्या बाबींचा विचार करावा लागतो. जर वित्तीय तूट केवळ महसुली खर्चासाठी (Revenue Expenditure) उदा. वेतन, अनुदाने, कर्जमाफी किंवा व्याज भरण्यासाठी वापरली गेली, तर ती निओ-क्लासिकल सिद्धांतानुसार महागाई वाढवते आणि अर्थव्यवस्थेचे दीर्घकालीन नुकसान करते. मात्र, जर ही तूट भांडवली खर्चासाठी (Capital Expenditure) उदा. रस्ते, रेल्वे, धरणे, तंत्रज्ञान यासाठी वापरली गेली, तर केनेशियन सिद्धांतानुसार ती अर्थव्यवस्थेची उत्पादन क्षमता वाढवते आणि दीर्घकालीन विकासाला गती देते. १९९१ च्या आर्थिक सुधारणांपूर्वी भारताची वित्तीय तूट जीडीपीच्या ८.४% पर्यंत गेली होती, ज्यामुळे देशाला मोठ्या आर्थिक

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

संकटाचा सामना करावा लागला होता. प्रस्तुत संशोधन प्रबंधात, भारताची सद्य वित्तीय स्थिती, सरकारी खर्चाचे बदलते स्वरूप, वित्तीय गुणक (Fiscal Multipliers), खासगी गुंतवणुकीवरील परिणाम आणि जागतिक रोखे बाजारातील घडामोडींचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे.

भारताची सद्य वित्तीय स्थिती आणि अर्थसंकल्पीय कल (२०२४-२०२७)

भारताच्या वित्तीय धोरणाचा प्रवास अत्यंत आव्हानात्मक राहिला आहे. कोविड-१९ (COVID-19) महामारीच्या काळात अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी आणि सामाजिक सुरक्षा पुरवण्यासाठी भारत सरकारला मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागला होता. यामुळे २०२०-२१ या आर्थिक वर्षात वित्तीय तूट स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या (GDP) ९.२% पर्यंत पोहोचली होती, जी एक ऐतिहासिक उच्चांक होती. मात्र, त्यानंतर सरकारने 'वित्तीय सुदृढीकरणाच्या' (Fiscal Consolidation) मार्गावर अत्यंत नियोजनबद्धरीत्या वाटचाल केली आहे आणि टप्प्याटप्प्याने ही तूट कमी करण्यात यश मिळवले आहे.

आर्थिक पाहणी अहवाल २०२५-२६ आणि केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२६-२७ च्या आकडेवारीनुसार, भारताची अर्थव्यवस्था वेगाने सावरत असून वित्तीय तूट नियंत्रणात आली आहे[10]. २०२५-२६ च्या सुधारित अंदाजानुसार (Revised Estimates) वित्तीय तूट ४.४% इतकी नोंदवली गेली आहे, तर २०२६-२७ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार (Budget Estimates) ती ४.३% पर्यंत कमी करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे[11]. केंद्र सरकारने २०२१-२२ च्या अर्थसंकल्पात २०२५-२६ पर्यंत वित्तीय तूट ४.५% च्या खाली आणण्याचे जे उद्दिष्ट ठेवले होते, ते पूर्ण होताना स्पष्ट दिसत आहे.

या वित्तीय सुदृढीकरणासोबतच सरकारने सरकारी कर्जाचे प्रमाण (Debt-to-GDP Ratio) नियंत्रित करण्यावरही भर दिला आहे. मार्च २०२६ अखेर भारताचे सरकारी कर्ज GDP च्या ५९.१% इतके नोंदवले गेले आहे. केंद्र सरकारचे उद्दिष्ट हे प्रमाण २०३०-३१ पर्यंत ५०% (±१%) पर्यंत खाली आणण्याचे आहे, ज्यामुळे भविष्यात व्याज भरण्याचा बोजा कमी होऊन प्राधान्य क्षेत्रांसाठी अधिक निधी उपलब्ध होईल.

खालील तक्त्यामध्ये सद्य आर्थिक वर्षांतील वित्तीय निर्देशकांचे विश्लेषण दिले आहे:

तक्ता १: केंद्रीय अर्थसंकल्प प्रमुख आर्थिक निर्देशक (रुपये लाख कोटींत)

आर्थिक निर्देशक	२०२४-२५ (वास्तविक)	२०२५-२६ (सुधारित अंदाज)	२०२६-२७ (अर्थसंकल्पीय अंदाज)	वाढ / घट (२०२५-२६ ते २६-२७)
एकूण खर्च (Total Expenditure)	४८.२०	४९.६५	५३.४७	+ ७.७%
भांडवली खर्च (Capital Expenditure)	९.५०	१०.९७	१२.२२	+ ११.५%

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

महसुली खर्च (Revenue Expenditure)	३८.७०	३८.६९	४१.२५	+ ६.६%
महसुली प्राप्ती (Revenue Receipts)	३३.४०	३४.०६	३६.५१	+ ७.२%
कर महसूल (निव्वळ) (Net Tax Revenue)	२३.२७	२६.७०	२८.७०	+ ७.५%
वित्तीय तूट (Fiscal Deficit)	१६.१३ (४.८%)	१५.५९ (४.४%)	१६.९५ (४.३%)	- ०.१% (GDP च्या तुलनेत)
महसुली तूट (Revenue Deficit)	५.८० (१.८%)	५.२६ (१.५%)	५.९० (१.५%)	स्थिर (GDP च्या १.५%)
व्याज भरणा (Interest Payments)	११.९०	१२.७३	१४.०४	+ १०.२%
एकूण बाजार कर्ज (Gross Market Borrowings)	१५.४३	१६.१३	१७.२३	+ ६.८%

(स्रोत: भारतीय अर्थसंकल्प दस्तऐवज, वित्त मंत्रालय, भारत सरकार)

वरील आकडेवारी बारकाईने तपासल्यास असे दिसून येते की, एकूण खर्चामध्ये भांडवली खर्चाचा वाटा लक्षणीयरीत्या वाढत आहे. २०२६-२७ मध्ये भांडवली खर्चासाठी १२.२२ लाख कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे, जी GDP च्या सुमारे

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

३.१% इतकी आहे[22]. महसुली खर्च कमी करून तो निधी भांडवली खर्चाकडे वळवण्याचे सरकारचे धोरण अर्थव्यवस्थेच्या पुरवठा साखळीतील (Supply Side) अडथळे दूर करण्यासाठी निर्णायक ठरत आहे.

३. वित्तीय गुणक (Fiscal Multipliers): भांडवली खर्च विरुद्ध महसुली खर्च

वित्तीय तूट अर्थव्यवस्थेसाठी फायदेशीर आहे की हानीकारक, हे पूर्णपणे सरकारने घेतलेले कर्ज कोणत्या प्रकारच्या खर्चासाठी (Quality of Expenditure) वापरले जाते यावर अवलंबून असते. या परिणामाचे मोजमाप करण्यासाठी 'वित्तीय गुणक' (Fiscal Multiplier) ही संकल्पना वापरली जाते. वित्तीय गुणक म्हणजे सरकारने अर्थव्यवस्थेत १ रुपया खर्च केल्यास, राष्ट्रीय उत्पन्नात (GDP) किती रुपयांची वाढ होते हे दर्शवणारे परिमाण.

भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) आणि नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ पब्लिक फायनान्स अँड पॉलिसी (NIPFP) यांच्या संशोधनानुसार, भारतात भांडवली खर्च आणि महसुली खर्च यांच्या गुणकांमध्ये मोठी तफावत आहे. स्ट्रक्चरल व्हेक्टर ऑटो-रिग्रेशन (SVAR) मॉडेल्सचा वापर करून केलेल्या अभ्यासानुसार, भारतात भांडवली खर्चाचा (Capital Expenditure) अल्पकालीन गुणक १.६ ते १.९ च्या दरम्यान असतो, तर दीर्घकालीन गुणक २.४५ ते ६.५ पर्यंत जाऊ शकतो. याचा अर्थ, सरकारने रस्ते, रेल्वे, आणि तंत्रज्ञानासारख्या पायाभूत सुविधांवर १ रुपया खर्च केल्यास, अर्थव्यवस्थेत दीर्घकाळात २.४५ ते ६.५० रुपयांची भर पडते. हे या क्षेत्राच्या रोजगार निर्मिती आणि उत्पादन क्षमता वाढवण्याच्या क्षमतेमुळे शक्य होते.

याउलट, महसुली खर्चाचा (Revenue Expenditure) गुणक १ पेक्षा कमी (सुमारे ०.९८) असतो. महसुली खर्चामुळे (उदा. सरकारी कर्मचाऱ्यांचे वेतन, पेन्शन, अनुदाने) अल्पकाळात लोकांमधील क्रयशक्ती वाढून मागणी वाढते, परंतु त्याचे सकारात्मक परिणाम एका वर्षानंतर नाहीसे होतात. जर अर्थव्यवस्थेत वस्तूंचा पुरवठा वाढला नाही आणि केवळ पैशांची तरलता वाढली, तर दीर्घकाळात यामुळे केवळ महागाई (Inflation) वाढते.

तक्ता २: भारतीय अर्थव्यवस्थेतील वित्तीय गुणक (RBI व NIPFP चा अंदाज)

खर्चाचा प्रकार	अल्पकालीन गुणक (Short-term Multiplier)	दीर्घकालीन संचयी गुणक (Cumulative Multiplier)	आर्थिक परिणाम आणि विश्लेषण (Economic Impact)
भांडवली खर्च (Capital Expenditure)	१.६० - १.९०	२.४५ - ६.५०	उत्पादन क्षमता वाढते, दळणवळणाचा खर्च कमी होतो, रोजगार निर्मिती होते आणि दीर्घकाळात महागाई नियंत्रणात राहण्यास मदत होते[7].

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

महसुली खर्च (Revenue Expenditure)	०.९८	०.९८ पेक्षा कमी	अल्पकालीन मागणी वाढते, मात्र मालमत्ता निर्माण होत नसल्याने दीर्घकाळात चलनवाढ (Inflation) वाढते[7].
हस्तांतरण पेमेंट्स (Transfer Payments)	०.९८	०.९८	मर्यादित प्रभाव, केवळ उपभोग खर्चात वाढ, उत्पादकतेत कोणतीही भर नाही.
एकूण सरकारी खर्च (Total Expenditure)	०.५९	०.५९	भारताच्या अर्थसंकल्पात महसुली खर्चाचे प्रमाण (सुमारे ७८%) जास्त असल्याने एकूण गुणक १ पेक्षा कमी राहतो[13].

(स्रोत: RBI Working Papers, NIPFP, SVAR Analysis)

या निष्कर्षांवरून हे स्पष्ट होते की, भारताने वित्तीय तूट कमी करताना भांडवली खर्चाला कात्री लावता कामा नये. दुर्दैवाने, ऐतिहासिकदृष्ट्या जेव्हा जेव्हा सरकारला FRBM कायद्यानुसार तूट कमी करायची असते, तेव्हा सर्वात आधी भांडवली खर्चात कपात केली जाते. याचे कारण म्हणजे महसुली खर्च (व्याज, पगार) टाळता येत नाही, तर भांडवली प्रकल्प पुढे ढकलता येतात. यामुळे अर्थव्यवस्थेचे मोठे नुकसान होते[7]. अलीकडच्या अर्थसंकल्पांमध्ये (२०२२ ते २०२६) सरकारने महसुली खर्च मर्यादित ठेवून भांडवली खर्चात (GDP च्या ३.४% पर्यंत) लक्षणीय वाढ केल्याने अर्थव्यवस्थेची उत्पादकता आणि स्थैर्य वाढण्यास मदत झाली आहे[13]. तसेच, भांडवली खर्चाचे फायदे जास्तीत जास्त मिळवण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेचे चलनविषयक धोरण (Monetary Policy) आणि सरकारचे राजकोषीय धोरण (Fiscal Policy) यांच्यात समन्वय असणे आवश्यक असल्याचे संशोधनातून सिद्ध झाले आहे.

४. विभागीय वाटप आणि सरकारी अनुदानावरील ताण

सरकारी खर्चाचे विश्लेषण करताना केवळ भांडवली विरुद्ध महसुली असा विचार करून चालत नाही, तर कोणत्या विभागांना आणि क्षेत्रांना निधी दिला जात आहे, हे पाहणे देखील महत्त्वाचे आहे. २०२६-२७ च्या अर्थसंकल्पानुसार, संरक्षण (Defence), रस्ते वाहतूक आणि महामार्ग (Road Transport & Highways), आणि रेल्वे (Railways) या मंत्रालयांना सर्वाधिक निधी देण्यात आला आहे[13].

तक्ता ३: २०२६-२७ मधील प्रमुख मंत्रालयांचे अर्थसंकल्पीय वाटप (रुपये लाख कोटींत)

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

मंत्रालय / विभाग	अर्थसंकल्पीय वाटप २०२६-२७	एकूण खर्चातील वाटा
संरक्षण मंत्रालय (Ministry of Defence)	७.८५	१४.६%
रस्ते वाहतूक आणि महामार्ग (Road Transport)	५.९८	११.१%
रेल्वे मंत्रालय (Ministry of Railways)	२.६२	४.९%
कृषी आणि शेतकरी कल्याण (Agriculture)	१.४०	२.६%
ग्रामविकास (Rural Development)	१.९७	३.७%

(स्रोत: भारतीय अर्थसंकल्प दस्तऐवज, वित्त मंत्रालय)

अनुदानावरील संकट आणि भू-राजकीय प्रभाव: जरी पायाभूत सुविधांवर खर्च वाढत असला, तरी भारताच्या महसुली खर्चात व्याज भरणा आणि अनुदाने (Subsidies) यांचा वाटा अत्यंत मोठा आहे. अन्न (Food), खत (Fertilizer) आणि इंधन (Fuel) या तीन प्रमुख अनुदानांवर सरकारचा मोठा खर्च होतो. अर्थसंकल्पात खत अनुदानासाठी १.७० लाख कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली असली तरी, जागतिक भू-राजकीय तणावांमुळे (Geopolitical Tensions) खतांच्या किमतीत मोठी वाढ झाली आहे.

लाल समुद्रामधील (Red Sea) संघर्ष आणि होर्मुझच्या सामुद्रधुनीतील (Strait of Hormuz) व्यत्ययामुळे जागतिक पुरवठा साखळीत मोठे अडथळे निर्माण झाले आहेत. शिवाय, चीनने देशांतर्गत पुरवठा सुरक्षित ठेवण्यासाठी खतांच्या निर्यातीवर बंदी घातल्याने भारताला रशिया आणि इतर पर्यायी स्रोतांकडे वळावे लागले आहे. रशियाकडून होणाऱ्या आयातित युरियाचे प्रमाण ९.२३ लाख मेट्रिक टनांवरून (LMT) १३.९९ LMT पर्यंत वाढले आहे. जागतिक बाजारात खतांच्या किमती दुप्पट झाल्या असल्या, तरी देशांतर्गत शेतकऱ्यांना युरिया २६८ रुपये प्रति गोणी (४५ किलो) या दराने उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकारला उर्वरित सर्व रक्कम अनुदान म्हणून द्यावी लागते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

या आंतरराष्ट्रीय घडामोडींमुळे २०२६-२७ मध्ये खत अनुदानाचा वास्तविक खर्च ३.४ लाख कोटी रुपयांपर्यंत (बजेट अंदाजाच्या जवळपास दुप्पट) पोहोचण्याची शक्यता वर्तवली जात आहे. या वाढत्या अनुदानाच्या खर्चामुळे सरकारला इतर विकासकामे कमी करावी लागू शकतात, ज्यामुळे वित्तीय तुटीचे ४.३% चे लक्ष्य साध्य करण्यात मोठा अडथळा निर्माण होऊ शकतो. याशिवाय, पीएम-आशा (PM-AASHA) आणि पीएम-किसान (PM-KISAN) यांसारख्या योजनांमधून शेतकऱ्यांना थेट आर्थिक मदत दिली जात आहे, ज्याचा बोजाही तिजोरीवर पडत आहे.

५. खासगी गुंतवणुकीवर वित्तीय तुटीचा प्रभाव (Crowding Out vs Crowding In)

निओ-क्लासिकल अर्थशास्त्रज्ञांचा मुख्य आक्षेप हा असतो की, मोठ्या वित्तीय तुटीमुळे सरकार देशांतर्गत बाजारातून प्रचंड प्रमाणावर कर्ज घेते. यामुळे बँकांकडील कर्ज देण्यायोग्य निधी (Loanable Funds) कमी होतो, व्याजदर वाढतात आणि परिणामी खासगी कंपन्यांना गुंतवणुकीसाठी महागड्या दराने कर्ज घ्यावे लागते. याला 'फायनान्शियल क्राउडिंग आऊट' (Financial Crowding Out) म्हणतात[1].

मात्र, भारताच्या संदर्भात उच्च-वारंवारता डेटा (High-Frequency Data) आणि असिमेट्रिक व्हेक्टर ऑटोरेग्रेसिव्ह (AVAR) मॉडेल्सचा वापर करून केलेल्या नवीन संशोधनातून वेगळेच निष्कर्ष समोर आले आहेत. भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या (RBI) नवीन चलनविषयक धोरणानुसार (Flexible Inflation Targeting), रेपो रेट (Repo Rate) आणि लिक्विडिटी ॲडजस्टमेंट फॅसिलिटी (LAF) द्वारे बाजारातील तरलता (Liquidity) अत्यंत काळजीपूर्वक नियंत्रित केली जाते. RBI च्या या सक्रिय व्यवस्थापनामुळे, सरकारच्या मोठ्या कर्जाचा थेट परिणाम तातडीने व्याजदर वाढण्यात होत नाही, ज्यामुळे 'क्राउडिंग आऊट' चा धोका बऱ्याच अंशी कमी होतो[39].

शिवाय, 'क्राउडिंग इन' (Crowding In) प्रभाव देखील भारतात मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो. जेव्हा सरकार रस्ते, रेल्वे, बंदरे यांसारख्या पायाभूत सुविधांवर प्रचंड खर्च करते, तेव्हा देशातील दळणवळणाचा खर्च कमी होतो आणि खासगी उद्योगांची नफा कमावण्याची क्षमता वाढते. यामुळे खासगी क्षेत्र अधिक गुंतवणूक करण्यास प्रवृत्त होते. नुकत्याच आलेल्या आकडेवारीनुसार, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांकडून कॉर्पोरेट क्षेत्राला मिळणाऱ्या कर्जात १४.१% वाढ झाली असून, खासगी क्षेत्रातील भांडवली खर्चाचे (Private Capex) चक्र पुन्हा गतिमान होत असल्याचे संकेत मिळत आहेत.

तथापि, नाण्याची दुसरी बाजूही विचारात घेणे गरजेचे आहे. काही आर्थिक अहवालांनुसार, २०२३-२४ मध्ये खासगी प्रकल्पांचा खर्च वाढला असला तरी, जीडीपीच्या तुलनेत नियोजित खासगी भांडवली खर्च (Envisaged Capex relative to GDP) अद्यापही ऐतिहासिक उच्चांकाच्या (२००८ मधील ६.२%) खालीच (सुमारे ०.८% ते १%) आहे. यावरून असे सूचित होते की, वित्तीय तूट शाश्वत पातळीवर (३-४% च्या आसपास) ठेवली आणि महागाई आटोक्यात राहिली, तरच खासगी गुंतवणुकीला पोषक वातावरण मिळू शकते. जर सरकारने अनुदाने आणि महसुली खर्चासाठी बाजारातून अतिरिक्त कर्ज घेतले, तर त्याचे निश्चितच नकारात्मक परिणाम होऊ शकतात.

६. जागतिक रोखे बाजार निर्देशांक (JP Morgan GBI-EM) समावेशाचे परिणाम

खासगी गुंतवणुकीला बाहेर ढकलले जाण्यापासून (Crowding Out) वाचवण्यासाठी भारताला देशांतर्गत बाजाराऐवजी परकीय गुंतवणुकीचा स्रोत उपलब्ध होणे आवश्यक होते. या दृष्टीने, जून २०२४ पासून भारतीय सरकारी रोख्यांचा (Government Securities - G-Secs) जेपी मॉर्गनच्या इमर्जिंग मार्केट्स बाँड इंडेक्समध्ये (JPMorgan GBI-EM Global Diversified Index) झालेला समावेश हा एक ऐतिहासिक आणि रचनात्मक बदल (Structural Shift) ठरला आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

या समावेशामुळे जागतिक निष्क्रिय निधी (Passive Funds), एक्सचेंज ट्रेडेड फंड्स (ETFs) आणि म्युच्युअल फंड्सना त्यांच्या पोर्टफोलिओमध्ये भारतीय रोख्यांचा सक्तीने समावेश करावा लागत आहे. या निर्णयामुळे पुढील १० ते १५ महिन्यांत (मार्च २०२५ पर्यंत) भारताला सुमारे २० ते ३० अब्ज डॉलरचा (US$ 20-30 billion) परकीय निधी मिळण्याची अपेक्षा आहे. रिझर्व्ह बँकेने सुरु केलेल्या फुली ॲक्सेसिबल रूट (Fully Accessible Route - FAR) अंतर्गत विदेशी गुंतवणूकदारांना कोणतीही मर्यादा न ठेवता गुंतवणूक करण्याची मुभा दिल्याने हे शक्य झाले आहे. या परकीय गुंतवणुकीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील आणि वित्तीय तुटीच्या व्यवस्थापनावरील परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **कर्ज उभारणीचा खर्च कमी होणे (Lower Borrowing Cost):** विदेशी पैशाच्या प्रवाहामुळे भारतीय सरकारी रोख्यांची मागणी प्रचंड वाढली आहे. यामुळे रोख्यांवरील परतावा (10-Year Bond Yields) १५ ते ३० बेसिस पॉईंट्सने (bps) कमी होऊन ७.००% च्या खाली (६.६५% - ६.८५%) आला आहे. सरकारला बाजारातून स्वस्तात कर्ज मिळत असल्याने, भविष्यातील व्याज भरण्याचा बोजा कमी होईल.

२. **कॉर्पोरेट क्षेत्राला फायदा:** सरकारी रोख्यांचे दर (Yields) हे बाजारातील बेंचमार्क असतात. ते कमी झाल्यामुळे खासगी कंपन्यांनाही बाजारातून स्वस्तात कर्ज उपलब्ध होईल, ज्यामुळे कॉर्पोरेट बाँड मार्केटचा विस्तार होईल आणि त्यांच्या भांडवली खर्चाला प्रोत्साहन मिळेल.

३. **परकीय चलन साठ्यात वाढ आणि चालू खात्यातील तूट (CAD):** या डॉलरच्या प्रवाहामुळे भारताचा परकीय चलन साठा (Forex Reserves) ७०१.४ अब्ज डॉलरच्या विक्रमी पातळीवर पोहोचला आहे, ज्यामुळे रुपयाला (INR) स्थिरता मिळाली आहे आणि ११ महिन्यांच्या आयातीचे संरक्षण निर्माण झाले आहे[49]. यामुळे भारताची चालू खात्यातील तूट (Current Account Deficit) भरून काढण्यास मोठी मदत होत आहे.

असे असले तरी, काही आव्हाने देखील आहेत. विदेशी प्रवाहामुळे देशांतर्गत तरलता (Liquidity) अनपेक्षितरित्या वाढू शकते आणि रुपयाचे अवमूल्यन रोखण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेला (RBI) चलनात हस्तक्षेप करावा लागतो. यासाठी ओपन मार्केट ऑपरेशन्स (OMO) आणि व्हेरिएबल रेट रिव्हर्स रेपो (VRRR) द्वारे निर्जंतुकीकरण (Sterilization) करावे लागते. तसेच, विदेशी गुंतवणूक ही जागतिक भू-राजकीय स्थितीवर अवलंबून असल्याने (Vulnerability to External Cycles), ती चंचल (Volatile) असू शकते. परंतु एकंदरीत पाहता, वाढीव वित्तीय तूट भरून काढण्यासाठी हा एक अत्यंत स्वस्त आणि परिणामकारक मार्ग ठरला आहे, ज्यामुळे देशांतर्गत बँकांवरील ताण कमी होऊन ते पैसे खासगी क्षेत्राला कर्ज देण्यासाठी उपलब्ध झाले आहेत.

७. अर्थसंकल्प बाह्य कर्जे (Off-Budget Borrowings) आणि पारदर्शकता

वित्तीय तुटीची आकडेवारी कमी दाखवण्यासाठी आणि राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायद्यातील (FRBM Act) ३% च्या मर्यादेतील बंधने टाळण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारे अनेकदा 'अर्थसंकल्प बाह्य कर्जांचा' (Off-Budget Borrowings - OBB) आधार घेतात. ही कर्जे सरकार थेट स्वतःच्या नावावर न घेता, नॅशनल स्मॉल सेव्हिंग्स फंड (NSSF), फूड कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (FCI), नॅशनल हायवे अथॉरिटी ऑफ इंडिया (NHAI) किंवा इतर सार्वजनिक उपक्रमांद्वारे (PSUs) घेते. या कर्जाची मुद्दल आणि व्याज फेडण्याची अंतिम जबाबदारी सरकारचीच असते, मात्र ती अधिकृत वित्तीय तुटीत (Official Fiscal Deficit) मोजली जात नाही. यामुळे एकप्रकारची 'छाया वित्तीय तूट' (Shadow Fiscal Deficit) निर्माण होते.

तोटा आणि पारदर्शकता: कम्पट्रोलर अँड ऑडिटर जनरल (CAG) च्या २०२२ मधील अहवालानुसार (Report No. 20 of 2022), २०१६-१७ ते २०२०-२१ या काळात दरवर्षी सुमारे ७०,००० ते १.५ लाख कोटी रुपयांची अर्थसंकल्प बाह्य कर्जे

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

घेण्यात आली होती, जी FRBM च्या मर्यादेबाहेर होती. अशा लपवलेल्या कर्जांमुळे अर्थव्यवस्थेचे खऱ्या अर्थाने मोठे नुकसान होते. यामुळे वित्तीय तूट आणि कर्ज-ते-जीडीपी प्रमाण (Debt-to-GDP Ratio) यांचे चुकीचे चित्र उभे राहते, ज्यामुळे रेटिंग एजन्सीजचा भारतावरील विश्वास कमी होऊ शकतो. या कर्जांवर सार्वजनिक उपक्रमांना (उदा. FCI) सामान्यतः सरकारला थेट मिळणाऱ्या कर्जापेक्षा (Sovereign Rates) जास्त व्याज द्यावे लागते, ज्यामुळे शेवटी करदात्यांवरच भुर्दंड पडतो. राज्यांच्या पातळीवरही हे लोण पसरले होते, उदा. केरळ इन्फ्रास्ट्रक्चर इन्व्हेस्टमेंट फंड बोर्ड (KIIFB) द्वारे उभारण्यात आलेली कर्जे आणि आंध्र प्रदेशने काढलेले 'मसाला बाँड्स' (Masala Bonds).

धोरणात्मक सुधारणा: २०२२ नंतर केंद्र सरकारने पारदर्शकता वाढवण्याच्या दिशेने मोठी पावले उचलली आहेत. FCI ची राष्ट्रीय अल्पबचत निधीतील (NSSF) कर्जे थेट अर्थसंकल्पाच्या अंतर्गत आणण्यात आली आहेत. जागतिक बँकेच्या (World Bank) १६ व्या वित्त आयोगासाठी केलेल्या अभ्यासानुसार, केंद्र सरकारने आपल्या जवळपास ९३% अर्थसंकल्प बाह्य दायित्वांचा (सुमारे ३.७ लाख कोटी रुपये) समावेश मुख्य ताळेबंदात केला आहे. राज्य सरकारांवरही संविधानाच्या कलम २९३(३) अंतर्गत कडक निर्बंध लादण्यात आले असून, राज्यांच्या हमीवर (State Guarantees) सार्वजनिक उपक्रमांनी घेतलेली सर्व कर्जे राज्याच्या एकूण कर्ज मर्यादेत (Net Borrowing Ceiling - NBC) मोजली जात आहेत. या पारदर्शकतेमुळे सुरुवातीला अधिकृत तूट वाढलेली दिसली असली, तरी दीर्घकालीन आर्थिक शिस्तीसाठी आणि आंतरराष्ट्रीय गुंतवणुकीसाठी हे अत्यंत आवश्यक पाऊल आहे.

८. राज्यस्तरीय वित्तीय स्थिती: महाराष्ट्राचे विश्लेषण

भारताच्या एकूण सरकारी खर्चात केंद्र सरकारबरोबरच राज्य सरकारांचा वाटा अत्यंत मोठा आहे. सार्वजनिक भांडवली खर्चापैकी (Capital Outlay) जवळपास ७०% खर्च राज्य सरकारांकडून केला जातो (संरक्षण खर्च वगळून). त्यामुळे भारताच्या एकूण विकासासाठी राज्यांची वित्तीय शिस्त महत्त्वाची आहे. १६ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्यांचा वाटा आणि अनुदाने अर्थव्यवस्थेची दिशा ठरवतात.

महाराष्ट्र हे भारताचे आर्थिक इंजिन असून देशाच्या GDP मध्ये राज्याचा वाटा सुमारे १४% आहे आणि मुंबई महानगर प्रदेशाचाच वाटा ६% आहे. २०२५-२६ आणि २०२६-२७ च्या राज्य अर्थसंकल्पाच्या आकडेवारीवरून असे दिसते की, महाराष्ट्राने वित्तीय तूट FRBM च्या ३% च्या मर्यादेत ठेवण्यात यश मिळवले आहे.

तक्ता ४: महाराष्ट्र राज्य अर्थसंकल्प निर्देशक (रुपये लाख कोटींत)

आर्थिक निर्देशक	२०२४-२५ (सुधारित)	२०२५-२६ (सुधारित/अंदाज)	२०२६-२७ (अर्थसंकल्पीय अंदाज)
एकूण खर्च (Total Expenditure)	६.१२	७.५६	७.६९
महसुली खर्च (Revenue Expenditure)	४.९९	६.१०	६.५६

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भांडवली खर्च (Capital Expenditure)	०.८६	१.१७	०.९७
महसुली तूट (Revenue Deficit)	०.२६ (०.६%)	०.४५ (०.९%)	०.४० (०.७%)
वित्तीय तूट (Fiscal Deficit)	१.१० (२.९%)	१.५२ (३.०%)	१.५० (२.८%)
थकीत कर्ज (Outstanding Debt)	-	-	११.०२ (GSDP च्या १८.३%)
व्याज भरणा (Interest Payments)	०.५०	०.५६	०.६५

(स्रोत: महाराष्ट्र राज्य अर्थसंकल्प दस्तऐवज, आर्थिक पाहणी अहवाल, PRS Legislative Research)

महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने: जरी वित्तीय तूट २.८% आणि एकूण कर्ज १८.३% (GSDP च्या) या सुरक्षित मानल्या जाणाऱ्या मर्यादेत असले (FRBM नुसार २५% ची मर्यादा असते), तरी राज्याची महसुली तूट (Revenue Deficit) सातत्याने वाढत आहे, जी अर्थव्यवस्थेसाठी धोक्याची घंटा आहे. महसुली जमा पैशांपैकी सुमारे ६०% रक्कम केवळ वेतन (२९%), पेन्शन (१५%) आणि व्याज (११%) भरण्यात खर्च होते.

याशिवाय, अलिकडच्या काळात सुरु करण्यात आलेल्या 'मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजना' (२६,५०० कोटी रुपये), शेतकऱ्यांना मोफत वीज (२०,००० कोटी रुपये) यांसारख्या लोककल्याणकारी महसुली खर्चांमुळे राज्याच्या तिजोरीवर मोठा ताण पडत आहे. याचा थेट परिणाम पायाभूत सुविधांवरील गुंतवणुकीवर झाला आहे. २०२६-२७ च्या बजेटमध्ये भांडवली खर्चात (Capital Outlay) घट होऊन तो १.१७ लाख कोटींवरून ०.९७ लाख कोटींपर्यंत खाली आला आहे. राज्यांनी भांडवली खर्चात केलेली अशी कपात राष्ट्रीय स्तरावरील 'वित्तीय गुणक' (Multiplier) कमकुवत करू शकते, ज्यामुळे रोजगार निर्मिती आणि उत्पादन वाढीवर नकारात्मक परिणाम होतो[28].

९. निष्कर्ष आणि धोरणात्मक शिफारसी

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील वित्तीय तुटीचा आणि सरकारी खर्चाचा प्रभाव अत्यंत सखोल, बहुआयामी आणि गुंतागुंतीचा आहे. गेल्या काही वर्षांतील आकडेवारी आणि धोरणात्मक बदलांचे विश्लेषण केल्यास असे स्पष्ट होते की, भारताने कोरोना महामारीच्या संकटातून यशस्वीरीत्या बाहेर पडून वित्तीय शिस्तीचा (Fiscal Discipline) मार्ग स्वीकारला आहे. वित्तीय तूट

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

९.२% वरून ४.३% पर्यंत खाली आणणे आणि भांडवली खर्चात जीडीपीच्या ३% पेक्षा अधिक वाढ करणे ही अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन वाढीसाठी अत्यंत अनुकूल लक्षणे आहेत.

जेपी मॉर्गनच्या जागतिक रोखे निर्देशांकात (JP Morgan GBI-EM) भारताचा समावेश झाल्यामुळे परकीय गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणावर वाढली असून, यामुळे वित्तीय तुटीचा आर्थिक बोजा आणि 'क्राउडिंग आऊट' चा धोका बऱ्याच अंशी कमी झाला आहे. असे असले तरी, अनुदानांचा वाढता बोजा आणि राज्यांची ढासळती महसुली स्थिती यावर उपाययोजना करणे तातडीचे आहे.

प्रमुख शिफारसी:

१. **भांडवली खर्चाला सर्वोच्च प्राधान्य:** वित्तीय गुणकाच्या (Fiscal Multiplier) सिद्धांतानुसार, सरकारने महसुली खर्च (Revenue Expenditure) शक्य तितका आटोक्यात ठेवून रस्ते, रेल्वे, जलसिंचन, ऊर्जा आणि डिजिटल पायाभूत सुविधांवर (Capital Expenditure) खर्च वाढवणे आवश्यक आहे. भांडवली खर्चाचा दीर्घकालीन गुणक ६.५ पर्यंत असल्याने, यामुळे खाजगी गुंतवणुकीला 'क्राउडिंग इन' (Crowding In) प्रभाव मिळेल आणि रोजगार निर्मिती वेगाने होईल.

२. **अनुदानांचे सुसूत्रीकरण आणि कृषी सुधारणा:** भू-राजकीय संकटांमुळे (विशेषतः लाल समुद्र आणि होर्मुझ सामुद्रधुनीतील तणाव) वाढणाऱ्या खत आणि इंधन अनुदानाचा बोजा कमी करण्यासाठी सरकारने खतांचा संतुलित वापर, थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) आणि नॅनो युरीया यांसारख्या पर्यायी तंत्रज्ञानाचा अवलंब अधिक वेगाने करणे गरजेचे आहे. कृषी क्षेत्रात पुरवठा साखळी मजबूत केल्यास अन्न अनुदानाचा खर्चही कमी करता येईल.

३. **राज्य सरकारांची वित्तीय शिस्त:** केंद्र सरकारप्रमाणेच राज्य सरकारांनीही (उदा. महाराष्ट्र) लोककल्याणकारी योजनांचा (उदा. मोफत वीज, रोख रक्कम हस्तांतरण) आर्थिक भार सांभाळताना भांडवली खर्चाला कात्री लावू नये. महसुली तूट शून्यावर आणण्यासाठी राज्यांनी कर संकलन क्षमता वाढवणे, अनुत्पादक खर्च टाळणे आणि राजकोषीय शिस्त पाळणे आवश्यक आहे.

४. **अर्थसंकल्पीय पारदर्शकता:** अर्थसंकल्प बाह्य कर्जे (Off-budget borrowings) थांबवून ती अधिकृत ताळेबंदात आणण्याचे केंद्र सरकारचे धोरण राज्य सरकारांनीही काटेकोरपणे पाळायला हवे. यामुळे भविष्यात अनपेक्षित आर्थिक संकटे उभी राहणार नाहीत आणि जागतिक रेटिंग संस्थांचा भारतावरील विश्वास दृढ होईल.

५. **परकीय गुंतवणुकीचा प्रभावी आणि धोरणात्मक वापर:** जागतिक रोखे निर्देशांकातील (JP Morgan Index) समावेशातून मिळणाऱ्या परकीय डॉलरचा (US$ 20-30 billion) वापर रिझर्व्ह बँकेने काळजीपूर्वक करावा. यामुळे रुपयाचे मूल्य जास्त वाढून (Appreciation) निर्यातीला फटका बसणार नाही आणि देशांतर्गत तरलता वाढून महागाई नियंत्रणाबाहेर जाणार नाही, याची काळजी घेण्यासाठी योग्य निर्जंतुकीकरण (Sterilization) साधने वापरणे आवश्यक आहे[4].

थोडक्यात सांगायचे तर, भारतासारख्या विकसनशील अर्थव्यवस्थेत केनेशियन सिद्धांतानुसार वित्तीय तूट ही पूर्णपणे वाईट नसते. अट फक्त इतकीच आहे की कर्ज काढून घेतलेला पैसा केवळ अनुदाने, कर्जमाफी आणि वेतनावर खर्च न करता, भविष्यातील पिढ्यांसाठी उत्पादक मालमत्ता (Productive Assets) आणि पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी वापरला गेला पाहिजे. तसे झाल्यासच, वित्तीय तूट ही अर्थव्यवस्थेवरील ओझे न राहता, शाश्वत आर्थिक विकासाचे एक अत्यंत प्रभावी साधन बनू शकेल.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

Works cited

1. Consequences of Fiscal Deficit on Economic Prosperity in India, https://www.multiarticlesjournal.com/counter/d/1-1-26/1-1-26.pdf
2. A Comparative Study Of Keynesian, Classical, And Neo-Classical, https://www.ijcrt.org/papers/IJCRT25A6026.pdf
3. Fiscal Deficit - Aim Institute of Economics, https://ecoaim.in/tag/fiscal-deficit/
4. Neoclassical Versus Keynesian Approach to Public Policy, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/62856/1/MPRA_paper_62856.pdf
5. Keynesian vs Classical Public Finance | PDF | John Maynard Keynes, https://www.scribd.com/document/474294408/FINANCE-DEVELOPMENT-OF-SCIENCE
6. (PDF) Neoclassical Versus Keynesian Approach to Public Policy, https://www.researchgate.net/publication/272173080_Neoclassical_Versus_Keynesian_Approach_to_Public_Policy_-_The_Need_for_Synthesis
7. Government Expenditure in India: Composition and Multipliers, https://www.researchgate.net/publication/322643282_Government_Expenditure_in_India_Composition_and_Multipliers
8. Fiscal Deficit & its Impact on Economic Growth, https://www.ijmh.org/wp-content/uploads/papers/v11i12/F1785110602 25.pdf
9. India Fiscal Deficit Tracker (2010-2027) - Historical Data & Analysis, https://govtbudget.com/budget-analysis/fiscal-deficit
10. Economic Survey 2025-26, https://www.eoiparis.gov.in/pdf/economic_survey_2025_26pdf.pdf
11. highlights of union budget 2026-27 - Press Information Bureau, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2221455
12. india on track to reach debt-to-gdp ratio of 50±1 percent by 2030-31, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2221395®=3&lang=1
13. India Union Budget 2025-26 - Analysis & Charts | GovtBudget.com, https://govtbudget.com/india-budget-2025-26
14. India's Fiscal Position, Revenue, Expenditure, Deficit & Debt,

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

https://vajiramandravi.com/current-affairs/indias-fiscal-position/

15. Fiscal Deficit - Drishti IAS, https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/fiscal-deficit-8
16. fiscal deficit of the Union Government - Press Information Bureau, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2035560
17. India Government Debt: % of GDP, 2012 – 2026 | CEIC Data, https://www.ceicdata.com/en/indicator/india/government-debt--of-nominal-gdp
18. Union Budget 2026-27 Analysis - PRS India, https://prsindia.org/files/budget/budget_parliament/2026/Union_Budget_Analysis-2026-27.pdf
19. India Union Budget: RE: Fiscal Deficit | Economic Indicators - CEIC, https://www.ceicdata.com/en/india/union-budget-budget-at-a-glance-revised-estimates/union-budget-re-fiscal-deficit
20. UNION BUDGET 2026-27 - Prsindia.org, https://prsindia.org/files/budget/budget_parliament/2026/Analysis_of_Expenditure_2026-27.pdf
21. India Union Budget 2026-27 - Analysis & Charts | GovtBudget.com, https://govtbudget.com/india-budget-2026-27
22. India's Real GDP Estimated to Grow by 7.4% in FY 2025-26, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2221389®=3&lang=1
23. BUDGET 2026 - 2027 - Shankar IAS Parliament, https://www.shankariasparliament.com/uploads/downloads/Budget_2026-2027.pdf
24. economic survey 2025-26 - Press Information Bureau, https://www.pib.gov.in/PressReleseDetailm.aspx?PRID=2220005
25. Gist of Economic Survey 2025-26 - Drishti IAS, https://www.drishtiias.com/gist-of-economic-survey/survey-2025-26/gist-of-economic-survey-2025-26
26. Fiscal Multipliers for India - NIPFP, https://www.nipfp.org.in/media/medialibrary/2013/09/WP_2013_125.pdf
27. Estimation of fiscal multipliers for India - IDEAS/RePEc, https://ideas.repec.org/a/ids/ijepee/v21y2025i1p64-90.html

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

28. RBI Bulletin - Reserve Bank of India, https://rbi.org.in/scripts/BS_ViewBulletin.aspx?Id=21928
29. Press Release| Official Website of Reserve Bank of India, https://m.rbi.org.in/scripts/BS_PressReleaseDisplay.aspx?prid=29578
30. Capital Outlay of Indian States - RBI, https://m.rbi.org.in/Scripts/BS_ViewBulletin.aspx?Id=21732
31. Government Expenditure in India: Composition, Cyclicality and, http://www.igidr.ac.in/newspdf/publication/WP-2015-032.pdf
32. A portfolio-wise breakdown of Union Budget 2026-27, https://www.hindustantimes.com/india-news/transport-defence-railways-rare-earth-potfolio-wise-breakdown-of-union-budget-2026-2027-101769957235607.html
33. Demand for Grants 2026-27 Analysis : Agriculture and Farmers, https://prsindia.org/budgets/parliament/demand-for-grants-2026-27-analysis-agriculture-and-farmers-welfare
34. Defence in Union Budget 2026–27 - Press Information Bureau, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2222601
35. Expenditure Profile 2026-2027, https://www.indiabudget.gov.in/doc/eb/stat7.pdf
36. Fertiliser Subsidy Burden Set to Double Amid Global Supply Crunch, https://vajiramandravi.com/current-affairs/fertiliser-subsidy-burden/
37. Final Budget allocation for the Department of Fertilizers has, https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2116214
38. Economic Survey 2025-26, Analysis and Key Findings | IBEF, https://www.ibef.org/economy/economic-survey-2025-26